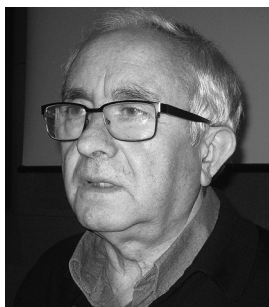

Resúm de la conferència pronunciada a la seu de l'Agrupació Astronòmica de Sabadell dins dels actes commemoratius del 50è aniversari de la mort de Rafael Patxot i Juvert. (A la conferència es van projectar moltes més imatges que les que es publiquen aquí).

Rafael Patxot cinquanta anys després

Josep M. Oliver
29 gener 2014

El 8 de gener es van complir 50 anys de la mort a Suïssa de Rafael Patxot, destacat mecenes de la cultura catalana, aficionat a l'astronomia i a la meteorologia. Per ajudar a conèixer millor la seva personalitat, la Diputació de Barcelona ha organitzat un seguit d'actes sota el títol «Univers Patxot» en els que també hi col·labora l'Agrupació Astronòmica de Sabadell com a membre del Consell Assessor del Museu Masia Mariona, dedicat a l'obra de Patxot. La primera de les col·laboracions de l'Agrupació és aquesta conferència.

Rafael Patxot i Juvert va néixer a Sant Feliu de Guíxols (Girona) el 1872 i va morir a Ginebra (Suïssa) el 1964. Va ser fill d'una família benestant, propietària d'una indústria de taps de suro, una activitat molt arrelada a la zona. El seu avi, Rafael Patxot, havia estat durant molts anys alcalde de Sant Feliu, i el seu pare, Eusebi, posseïa també una vasta cultura, destacant la seva afició per la música.

Rafael va cursar estudis primaris internat a Barcelona, però després els va prosseguir a París i a Londres. Estant a França va rebre com a regal el llibre «Astronomie Populaire», de Camille Flammarion, i això va propiciar que li cresqués una incipient afició per la ciència de l'observació dels astres i per la meteorologia.

Fig. 1. Rafael Patxot i Lluïsa Rabell quan van contreure matrimoni.

El 1893 la mort prematura dels seus pares el va obligar a tornar a Sant Feliu per fer-se càrrec de la fàbrica; tenia llavors 20 anys d'edat. Al cap d'un any es va fer soci de la Société Astronomique de France.

El 1894 va contreure matrimoni amb Lluïsa Rabell, un matrimoni molt jove que perduraria tota la vida. (Figura 1).

El seu interès per l'astronomia llavors era màxim. Havia de posseir algun petit telescopi, del qual no hi ha constància, però que li va permetre adquirir certa experiència en l'observació dels astres. Això el va portar a construir sobre les teulades de la casa de Sant Feliu un gran observatori astronòmic i meteorològic, prenent exemple, sens dubte, de l'observatori que Camille Flammarion posseïa a Juvisy, prop de París, segons s'intueix per la similitud de mida i d'instruments.

Així va néixer el 1896 el que va denominar «Observatori Català», amb una cúpula albergant un magnífic telescopi refractor doble construït per R. Mailhat, de París, que permetia l'observació visual, la fotografia i l'espectroscòpia, però també hi havia instal·lacions meteorològiques amb els millors instruments de l'època. (Figura 2).

Patxot va escriure, referint-se al telescopi: *«Aquest instrument queda llest a Sant Feliu de Guíxols just a l'entrada de la primavera de l'any 1896, funcionant d'una manera satisfactoria. Tota la instal·lació es soplujada sota una cúpula de tela d'acer, de 5 m 30 de diàmetre, obra dels germans Gilon de París, en la construcció de la qual deguérem malfiar-nos de les gestes de la tramuntana; per això la cúpula sobre el rail [està] fermada per un doble galze que hi*

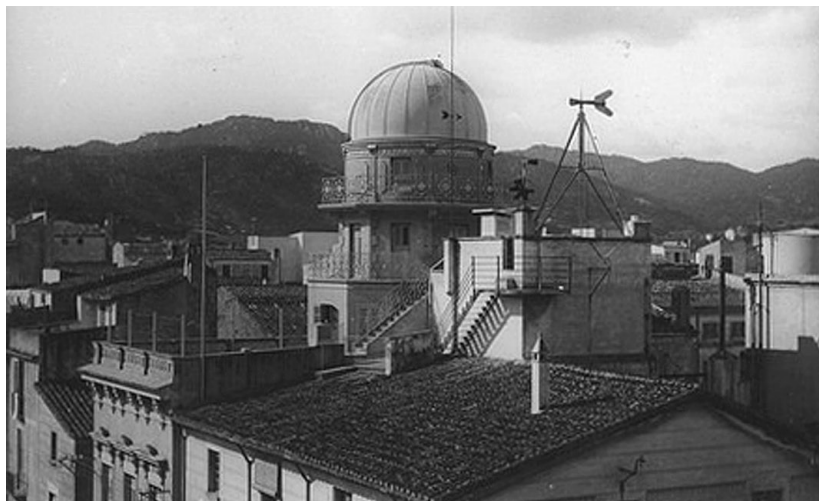

Fig. 2. Vista de l'observatori de Rafael Patxot sobre les teulades de Sant Feliu de Guíxols.

encaixa horitzontalment. Part de dintre: la cúpula és revestida de fusta tapada amb linòleum.»

A l'observatori hi havia, a més del telescopi, un teodolit com ullera de passos i un rellotge sideri de pèndol; amb això podia tenir l'hora amb precisió i utilitzar el temps sidèri per a la recerca dels astres per coordenades.

Malgrat l'excel·lent telescopi, al poc temps els interessos de Patxot van anar derivant cap a la meteorologia en detriment de l'astronomia.

El mateix any 1896, Rafael Patxot, juntament amb Eduard Fontserè, van crear la Xarxa Pluviomètrica de Catalunya en base a un petit grup d'estacions que havien format quatre anys abans Hermenegildo Gorria i el mateix Fontserè. El 1913 la xarxa tenia 64 estacions a Catalunya, València, Balears i El Rosselló; llavors va transferir la xarxa a la Societat Astronòmica de Barcelona.

El 1900 van tenir seriosos conflictes obrers a la fàbrica, i la família va deixar Sant Feliu per anar a viure a Barcelona, al passeig de la Bonanova. Rafael Patxot es va incorporar al negoci del sogre, comerciant a l'engròs amb Amèrica del Sud.

A Barcelona molt aviat Patxot va fer amistat amb els integrants de la penya de l'editorial Avenç, una institució de l'art català amb personatges com Pompeu Fabra, Ramon Casas, Joan Maragall... Patxot va col·laborar

traduint al català la deliciosa novel·la «Uranie» de Camille Flammarion, així com «Voyage autour de ma chambre», de Xavier de Maestre, entre d'altres.

La tragèdia de la mort de la seva filla gran, Montserrat, el 1919, en plena joventut, va marcar un abans i un després en la vida de Patxot. El dolor per la pèrdua el va portar a instituir ajudes per a noies necessitades. Així mateix, va nomenar «Montserrat Patxot» a l'Institut de Cultura de la Dona, fent-se càrrec del cost de la biblioteca.

Després del cop d'estat de Primo de Rivera, el 1923, i com a reacció, Patxot va esdevenir el mecenes de la cultura catalana més destacat del seu temps.

Va ajudar a finançar l'Ateneu Barcelonès. Va crear la Fundació Concepció Rabell i Cibils en record de la seva cunyada, sent marmessor de la seva fortuna. A través de la fundació va fer possible dues de les seves obres més importants: l'Estudi de la Masia Catalana i el Cançoner Popular de Catalunya.

Va ser en el mateix any, 1923, quan Patxot va oferir al Centre Excursionista de Catalunya la realització d'un exhaustiu estudi sobre les masies catalanes, segons una idea del seu amic i arquitecte Josep Danés. Durant diversos anys, sociòlegs, geògrafs, historiadors i arquitectes es van dedicar a documentar la vida a les masies. L'estudi final compta amb 7.700 fotografies, dibuixos i documents que mostren l'arquitectura i les formes de la vida al camp a principis de segle. L'arxiu està al Centre Excursionista.

Una idea similar va ser elaborar el Cançoner Popular de Catalunya que Patxot va oferir a l'Orfeó Català. En aquest cas, sota la direcció de Lluís Millet, un equip de musicòlegs, escriptors i folkloristes van fer les tasques de recerca pels pobles, recollint i registrant les cançons populars. L'obra la componen 40 mil documents (textos, partitures, fotografies i enregistraments en cilindres de cera). Hi va haver una edició parcial abans de la guerra, però després han seguit noves publicacions a càrrec de l'Abadia de Montserrat, on hi ha dipositat l'arxiu i on encara es treballa en el seu estudi.

Les desgràcies no vénen soles, i el 1925 va morir la segona filla, Maria (o Mariona). En la seva memòria, Patxot va denominar «Masia Mariona» a la casa d'estiu que acabava de construir en els contraforts del Montseny, a Mosqueroles. I, a més, en el seu record va instituir la Fundació Maria Patxot i Rabell, dedicada a l'atorgament de beques per a estudis a noies catalanes.

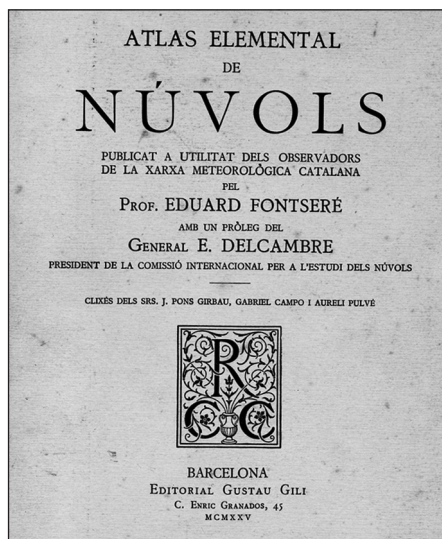

Fig. 3. Portada d'una de les edicions de l'«Atlas Elemental de Núvols» (1925).

El 1925 la Fundació Maria Patxot i Rabell va sufragar la publicació del «Atlas Elemental de Núvols», una obra avalada per la Comissió Internacional dels Núvols, amb una edició en anglès i alemany i una altra en francès i català. La realització va anar a càrrec d'Eduard Fontserè com a director del Servei Meteorològic de Catalunya, amb qui Patxot compartia l'afició a la meteorologia des de bon principi, segons ja he esmentat. El fet que no hi hagués una edició en castellà va propiciar bona part dels problemes que després va tenir Patxot amb l'Estat espanyol. (Figura 3).

El mecenatge no va acabar aquí. Entre altres aportacions, va instituir concursos musicals i de treballs historicosocials en record del seu pare, Eusebi Patxot, i del seu avi, Rafael Patxot, respectivament. Va instituir també altres premis literaris i científics, i va sostenir econòmicament l'Institut d'Estudis Catalans, el qual, gràcies a això, va poder seguir publicant les seves obres en català. També va crear i subvencionar la Medalla d'Or del Centre Excursionista de Catalunya que cada any rebia el seu membre més destacat.

Tanta diversitat de fundacions i d'aportacions s'havien de fer difícils de gestionar (Patxot ho controlava tot personalment), adoptant finalment la decisió de aglutinar-ho tot en una única fundació, la Institució Patxot. A

través d'ella va subvencionar una altra obra recopilatòria de la història catalana, el «Llegendari Català» i el Concurs de l'Haia sobre dret internacional com a forma de denunciar la situació política d'Espanya sota la dictadura de Primo de Rivera.

Setze dies després de l'alçament del general Franco i l'esclat de la guerra civil, al matí del 3 d'agost del 1936 un Ford amb una bandera republicana es va aturar a la masia Mariona. Un policia i dos soldats van ser els encarregats de complir una ordre d'arrest contra Rafael Patxot, de 64 anys, i la seva dona, Lluïsa Rabell. El matrimoni estava a la masia d'estiueig mentre la seva tercera filla i els néts passaven les vacances a Sallagosa, a la Cerdanya francesa.

Però l'arrest no era real. Els van portar sans i estalvis a Barcelona, a la Generalitat, on els esperava el conseller de Cultura, Ventura Gassol, qui pel procediment de l'arrest fictici aconseguí salvaguardar altres persones; en les gestions també va estar implicat Eduard Fontserè. Gassol va creure oportú socórrer al matrimoni Patxot perquè era molt vulnerable a les accions revolucionàries del pronunciament militar per causa de la seva fortuna personal i de la seva ideologia liberal i catalanista. Aquesta mateixa nit el matrimoni embarcava al vaixell francès «Duquesne». Després del seu pas per França va estar a Friburg, Suïssa, i més endavant van establir definitivament el seu domicili a Ginebra.

Des de l'exili ben aviat va ajudar a altres compatriotes en la mateixa situació. Els ajuts es van estendre a la formació d'estudiants catalans a l'estranger, dels quals es van beneficiar personatges com Ramon Sugranyes, Maurici Serrahima o Joan Coromines. Alhora, va seguir fent possible la publicació de treballs en català sota el suport de la Institució Patxot.

Tot l'arxiu meteorològic, tant de dades com els negatius de l'Atlas Elemental de Núvols, va quedar a Barcelona, a la seu del Servei Meteorològic de Catalunya que dirigia Fontserè, però en entrar les tropes franquistes va ser confiscat i traslladat a Madrid.

El 1942, el director del Servei Meteorològic Nacional espanyol, Luis de Azcárraga, va anar a Friburg amb la intenció de convèncer Patxot que col·laborés amb el servei oferint-li tot tipus de facilitats. Es diu que la seva contundent resposta va ser: «*Ni tan sols un d'aquests cabells blancs està en venda*».

Als 90 anys d'edat va haver de presenciar la mort de Ció (Concepció),

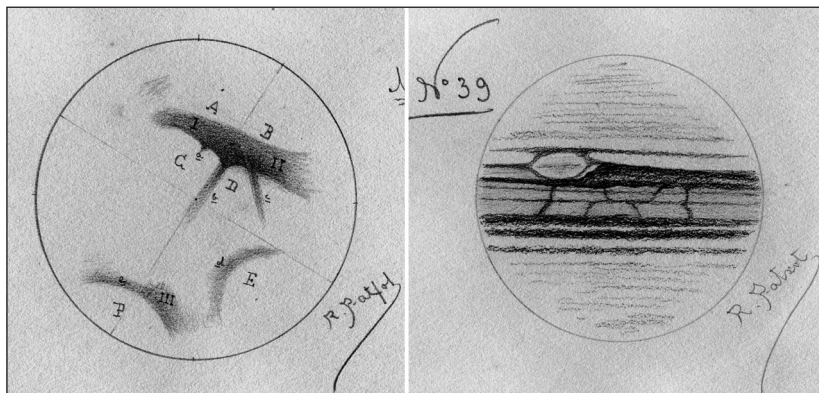

Fig. 4. Mart i Júpiter segons dibuixos de Patxot amb el telescopi de 22 cm. Respectivament: 16 de desembre de 1896 i 26 d'abril de 1897.

la seva última filla. En el seu record, tal com havia fet amb les dues filles mortes en plena joventut, va instaurar beques d'estudi per a noies catalanes i va establir ajudes econòmiques a les mares suïsses que es veiessin amb necessitats.

Va morir uns mesos després, el 8 de gener de 1964, ara fa cinquanta anys.

La Masia Mariona va ser incendiada durant la guerra i va quedar en un estat lamentable, inutilitzable, fins que el nét, Rafael Carreras Patxot, la va donar a la Diputació de Barcelona perquè aquesta establís el centre de gestió del Parc Natural del Montseny i un centre museístic dedicat a divulgar la personalitat i l'obra de Rafael Patxot. Es titula «Univers Patxot». Es va inaugurar el 2009.

L'astronomia

Hem vist que l'activitat astronòmica de Rafael Patxot va ser molt efímera, malgrat el seu extraordinari observatori. A l'observatori, estrenat l'abril de 1896 però completat al començament de 1897, hi ha constància que Patxot va realitzar unes quantes observacions sobre planetes; els dibuixos es conserven. (Figura 4).

Sigui perquè l'instrumental astronòmic possibilitava molt més del que Patxot podia absorbir, o perquè el seu interès per l'astronomia aviat va decaure, el cas és que va oferir al barceloní Josep Comas Solà fer-se càrrec de l'observatori astronòmic mentre ell seguiria amb el meteorològic. Comas

Fig. 5. Descobriment de l'estrella variable T Orionis en una fotografia obtinguda per Josep Comas amb el telescopi de Patxot (assenyalada amb una «v»).

llavors feia poc que havia rebut la llicenciatura en ciències físicomatemàtiques i ja era ben conegut pels seus articles de divulgació al diari «La Vanguardia». Comas, doncs, es va instal·lar a Sant Feliu el gener de 1889 com a astrònom professional, a sou de Patxot.

L'arribada de Comas no va poder ser més afortunada. Va iniciar la presa de fotografies i el 23 de gener va obtenir una imatge de la regió de M 42 d'Orion, i al comparar-la amb fotografies d'altres autors va descobrir la seva primera estrella variable. (Figura 5).

Durant el període d'estada de Comas a Sant Feliu va realitzar nombrosos treballs de totes les especialitats. Hi ha resultats seus en diverses publicacions internacionals, destacant les observacions planetàries. (Figura 6).

Però potser l'obra principal de Comas a Sant Feliu va ser la realització del «Catálogo de estrellas dobles», que va comprendre un primer estudi de 156 parells, publicat el 1902 dins de les Memòries de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, i completat posteriorment amb una altra aportació de 69 parells més. Els mesuraments angulars d'estrelles dobles demostren un fet: el telescopi era de molt bona qualitat perquè aquest tipus

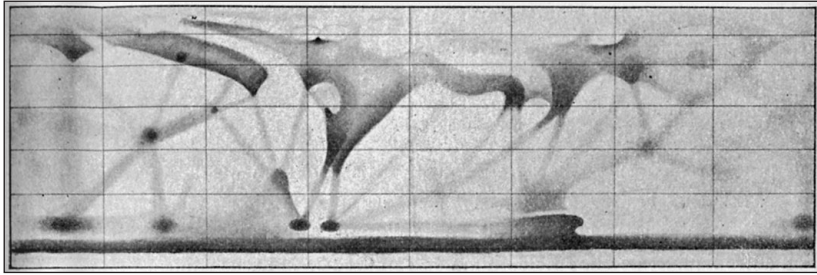

Fig. 6. Planisferi de Mart dibuixat per Josep Comas recopilant observacions seves i de Rafael Patxot realitzades entre 1898 i 1899.

de treball no pot ser realitzat amb telescopis mediocres.

El 1899 Comas va contreure matrimoni amb la germana de Rafael Patxot, deixant Sant Feliu per establir el seu domicili a Barcelona a la casa que va denominar «Vila Urania» i en la qual va instal·lar el seu observatori particular que tan bons resultats li va proporcionar (va descobrir-hi onze asteroides i dos cometes).

Durant més de deu anys a l'observatori de Sant Feliu no hi va haver cap altra activitat, fins que el desembre de 1911 Rafael Patxot va decidir desmantellar-lo i fer-ne donació de l'instrumental astronòmic, inclosa la cúpula, a la Societat Astronòmica de Barcelona, una entitat fundada l'any anterior i que en aquell temps era presidida per Eduard Fontserè. (Figura 7). Els instruments meteorològics els va donar a l'Abadia de Montserrat; uns van servir per a una estació als jardins del monestir i altres en la cimera de Sant Jeroni, la més alta de la muntanya.

La donació de l'observatori a la Societat Astronòmica de Barcelona va estar embolicada en polèmica. En anys anteriors s'havia entaulat una profunda enemistat entre Josep Comas i Eduard Fontserè i en el mateix any 1911 s'havia fundat a Barcelona una altra associació, la Societat Astronòmica d'Espanya, aquesta presidida per Comas. Entre ambdues es va generar una ferotge rivalitat. La donació de l'observatori per part de Rafael Patxot a l'associació «rival» de la presidida pel seu cunyat, va originar el profund enuig d'aquest i de la seva esposa; es conserva un escrit de Comas a Rafael ple d'exabruptes i esmentant també l'enuig d'ella.

La donació va tenir la seva repercussió en la societat de Comas. El 1912 el vicepresident, Arnau de Mercader, comte de Belloch, va fer al seu torn

Fig 7. Desmantellament de l'observatori de Rafael Patxot, a Sant Feliu de Guíxols (desembre de 1911).

donació del seu propi observatori a l'entitat, en clara emulació de la rival.

Aquell mateix any, 1912, la Societat Astronòmica de Barcelona va organitzar una activitat important: l'Exposició Internacional d'Estudis Lunars, al paranimf de la Universitat, i va aprofitar l'ocasió per mostrar a Barcelona el telescopi de Patxot, col·locant-lo en el centre de la sala. (Figura 8).

La Societat Astronòmica de Barcelona havia projectat instal·lar l'observatori al Parc de la Ciutadella, per a la qual cosa va aconseguir un cert compromís municipal. Cal assenyalar que el president, Eduard Fontserè, era vocal de la Junta Municipal de Ciències Naturals del Parc de la Ciutadella, però van transcórrer els anys sense que arribés l'esperada subvenció. Mentrestant l'observatori romania desmuntat en un magatzem propietat de Fontserè, fins que el 1918 la societat va arribar a un acord amb la universitat per a transferir-li. Així va ser com es va instal·lar a la teulada de l'edifici central, en l'angle que dona als carrers Balmes i Diputació, on segueix en l'actualitat.

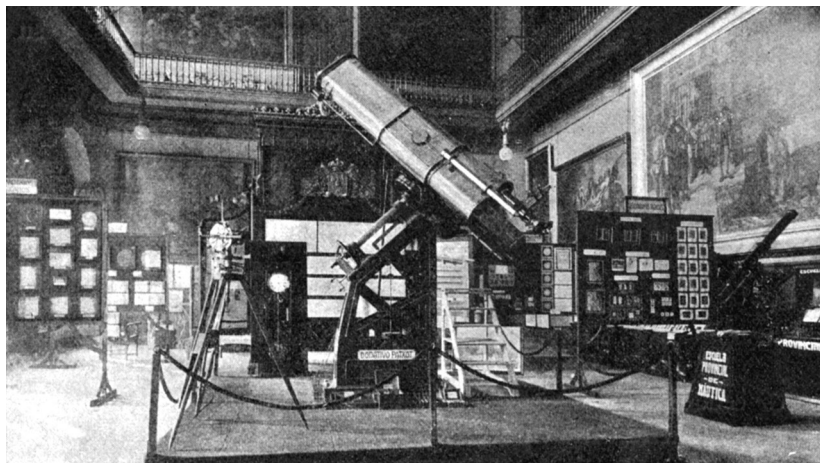

Fig. 8. El telescopi de Rafael Patxot va ser la peça més espectacular de l'Exposició Internacional d'Estudis Lunars organitzada per la Societat Astronòmica de Barcelona el 1912.

Fig 9. L'observatori de Patxot a la Universitat de Barcelona, actualment.

L'observatori pràcticament no s'ha utilitzat mai a la universitat; van haver-hi al principi unes poques sessions per als socs de la Societat Astronòmica de Barcelona, però l'entitat va llanguir de tal manera que va ser dissolta el 1921. Després l'observatori tampoc va ser útil als estudiants. Joaquim Febrer, catedràtic de matemàtiques i astronomia, em va comentar

Fig. 10. Acte inaugural el 2009 de la Masia Mariona com a seu de l'«Univers Patxot», amb la presència del nét i besnèts de Rafael Patxot, els presidents de les diputacions de Barcelona i Girona, alcaldes i membres de la Comissió Assessora de la qual forma part l'Agrupació Astronòmica de Sabadell.

una vegada en els anys setanta que el telescopi no s'utilitzava perquè era dolent, però això va ser més aviat una excusa per justificar la inactivitat. El telescopi evidentment havia de donar mals resultats instal·lat com estava (i està) en plena ciutat, sobre teulades, amb la consegüent reverberació infraroja que sens dubte causa turbulència en les imatges. Per tant el telescopi només va ser útil uns tres anys a Sant Feliu de Guíxols, especialment gràcies a la tasca de Josep Comas.

Actualment les parts més delicades del telescopi es conserven, perfectament restaurades, en unes vitrines de la Facultat de Ciències Físiques, a Pedralbes, mentre que la cúpula i la resta del telescopi romanen a l'antic edifici central, en un estat molt precari, sobretot la cúpula. (Figura 9).

La Masia Mariona

Ja he esmentat que la Masia Mariona és avui un digne museu en homenatge a la figura de Rafael Patxot. En la planta baixa es pot fer un recorregut per la seva obra més significativa. Hi ha una sala on es projecta un

audiovisual amb la seva biografia, una sala dedicada a la Masia Catalana, una altra al Cançoner Popular, un petit espai a llibres i naturalesa, un altre a la meteorologia i a l'atlas dels núvols, i, finalment, un altre dedicat a l'astronomia, amb una gran fotografia del telescopi i reproduccions dels dibuixos de planetes realitzats per Patxot. A les façanes sud i nord, dos peculiars rellotges de sol donen compte de la relació de l'edifici amb l'Univers. (Figura 10).

Resumint: Rafael Patxot va ser un gran promotor de la cultura catalana. Va ser un mecenes per a la incipient meteorologia catalana... però, malgrat el seu excel·lent instrumental astronòmic, l'astronomia va ser per a ell un rampell de poca durada sense més rellevància que els treballs que va realitzar Josep Comas Solà en el temps que va estar en el seu observatori.

Afegitó: És molt significatiu que en la biografia de Rafael Patxot escrita per Joaquim Maluquer («Rafael Patxot i Jubert, mecenes i científic», 1983) no s'esmenti en absolut a Josep Comas Solà ni, per descomptat, l'activitat que aquest va realitzar a l'observatori de Patxot, la més important que hi va haver allà relacionada amb l'astronomia.

Conferenciant:

Josep M. Oliver

Cofundador i ex-president de l'Agrupació Astronòmica de Sabadell. Membre de la Junta Directiva. Responsable de publicacions. Autor de diverses obres i treballs sobre la història de l'astronomia.